

Относно социологията на бюджета на времето

Начко Радев*

Резюме: Статията е посветена на социологията на бюджета на времето (БВ). Анализират се етапите на формиране на социологията на бюджета на времето. Изследва се процесът на институционализация на изследванията на социалното време. Дефинира се същността на бюджета на времето, неговата структура, факторите за неговите промени, моделите за използване на времето, основните направления за използване на бюджета на времето. Анализират се основните резултати от пет национални представителни изследвания на БВ, които са доказателство за гигантски трансформации в бюджета на времето на българите.

Ключови думи: социология на бюджета на времето, бюджет на времето, структура на бюджета на времето, модели за използване на времето, направления за използване на времето.

JEL: D 90, D 91, D 92, J 22.

Увод

Статията е посветена на социологията на бюджета на времето (БВ). БВ изучава човешката дейност, която е времево (темпорално) структурирана и ограничена, както и тези страни на начина на живот и жизненото равнище, които не

могат да се изследват със стойностни и натурални показатели. **Актуалността на изучаването на БВ** се обуславя от редица обстоятелства. Всяка дейност на човека и обществото е времево лимитирана. Отношението към БВ, неговото изучаване става актуална научна задача. **Времето е форма на богатство на обществото – времето като ресурс** (най-ценен, невъзобновим и ограничен), разпределението на времето и рационалното му използване. Времето е резерв за социализация на личността. В преходния период жизнените кризи, промените в жизнения път, ситуациите на нестабилност стесняват времевите перспективи, затрудняват реализацията на личността; налице е социална поляризация между тези, които имат работа и малко свободно време, и тези, които имат много свободно време, но нямат пари, тъй като нямат работа. **БВ е критерий на социални промени** – тъй като наличното време е константно, промените се извършват чрез трансформации в структурата на БВ.

Времева компетентност на личността – знания и умения, свързани с усещането на времето, с времевите лимити за общуване. В днешната епоха на огромна социална динамика задачата за изучаване на БВ като форма на социално време е в числото на приложните и актуалните. Проблемът за времето се проявява остро в кризисни общества, в т.ч. в модернизиращи се стра-

* Начко Радев е доктор на социологическите науки, професор в Стопанския факултет на Великотърновския университет "Св. Св. Кирил и Методиус", e-mail: n_radev@mail.bg

ни. **Управление на времето** – да се управлява времето, означава да се установяват приоритети, да се постига равновесие между почивка и работа, да се осигурява ефективност на труда.

1. Изучаване на социалното време

Изучаването на социалното време има продължителна и богата история. През 1874 г. във Виена българският изследовател **Андрей Цанов** издава своята книга „Времето е наука и богатство”. Той¹ изследва БВ на българското население, вкл. и на социални групи като художници, занаятчии, земеделци и други. А. Цанов използва принципите на протестантската етика и значението им за икономическото поведение и отношение към времето на различни социални групи от населението. Анализирайки денонощния БВ, Цанов поставя акцент върху физиологичното време (време за сън и почивка, защото резервите в използването му са огромни, въпреки неговата биологична даденост).

Началото на XX в. е ознаменувано с трудовете на А. Бергсон и М. Хаузеер, пробудили “съвременната философия от догматичен сън по отношение на времето”. Към анализ на социалното време пристъпват и социалните науки – психология, социология, но за еталон при изучаване на времето се взема физиката. През 1950-60-те г. се издават много работи, фактически посветени на философското осветляване на времето в естествените науки, основно във физиката. На този фон става ясно какъв път трябва да се преодолее, за да се

появи идеята, че ключ към проблема е изследване на социалното време, а според руския социолог Артемов, В.А. (1987), той е в социологическата наука².

В много страни по света се провеждат изследвания на бюджета на времето (БВ). Изследването на бюджета на времето в Русия през 20-те години на XX в. е едно от първите. Проучвания в САЩ на бюджета на времето изпитват влияние на структурната и функционална методология на Т. Парсънс и Р. Мъртън. В Германия изучаването на БВ откри промени в междуличностните взаимоотношения, произтичащи от времето и мястото на дейност. Френската социология (Дюмазедие) набляга на нормативните компоненти на човешката дейност. Този семантичен компонент прониква в съветските проучвания в края на 70-те и 80-те на м.в. по влияние на работите на Леонтиев, Патрушев и др. Обединеното кралство е една от водещите страни в света в изследванията на използване на времето. Канада също има дългогодишни традиции в проучванията и изследванията за използване времето въз основа на резултатите от тях.

В началото на 1960-те години е направен **опит за създаване на международни стандарти,** позволяващи международно сравнение на различни видове приложения на времето в пазарни и планови икономики, предприет от Александър Салай в съвместен проект на дванадесет западни и източни страни³.

В изучаване на човешкото време участват и **статистически ведомства на редица страни.** Експерти от ЕС разработ-

¹ З. Стайков направи много за преиздаване и популяризиране на книгата на Андрей Цанов „Времето е наука и богатство”, София, 1996. В доклад на конференцията на Международната асоциация за изучаване използването на времето (Виена 02-04. 09. 1996 г.) З. Стайков споделя, че Андрей Цанов трябва да се признае за първия български социолог на БВ, а също и за европейски такъв, защото по-стара книга по тази тема не е известна.

² Артемов В.А. 1987. Социальное время: проблемы изучения и использования.. “Наука”. Новосибирск.

³ Използване на времето: ежедневни дейности на градове и популации в дванадесет страни, Александър Szalai (ЕД), Европейския център за координация, Хага, Мутон, 1972. Szalai, A., ed. (1972). The Use of Time: Daily Activities of Urban and Suburban Populations in Twelve Countries. European Coordination Centre. La Haye, Mouto

ват система от социални показатели въз основа на БВ. През 2000 г. Евростат хармонизира европейските изследвания на използване на времето (HETUS) и разработи класификация на употребата на времето⁴. Осемнадесет страни са участвали в проект за "Хармонизирана еднократна употреба на времето" през 1996/1997г. Финландия, Швеция, Люксембург, Ирландия, Италия, Испания, Португалия, Гърция, Великобритания, Албания, **България**, Унгария, Полша, Словения, Литва, Естония, Латвия и Македония. За резултатите от изследването бяха представени доклади на статистическите служби на тези страни и общ доклад за употреба на времето.

Организацията на обединените нации⁵ въвежда в употреба изследвания на времето в националните статистически системи.

България е една от най-активните страни в това отношение. До сега са проведени пет национални представителни изследвания на бюджета на времето. В България за първи път изследване на БВ е направено през 1958 г. У нас са извършени⁶ над 40 изследвания на БВ. В тези изследвания под ръководството на проф. З. Стайков взеха участие редица български социолози като: Кр. Петков, С. Тодорова, Л. Зарчева, Здр. Тонева, Б. Колев, Н. Радев и други. Огромен е личният принос на проф. З. Стайков за създаване и развитие на социологията на БВ, за популяризиране резултатите от изследванията, за подготовка на научни кадри по БВ. Мои анализи по проблеми на бюджета на времето могат да се намерят в редица публикации⁷.

В резултат от тези действия в периода 1990-2008 г. шестдесет и две страни

⁴ Сравними данни за използване на времето в статистиката Основни резултати за Испания, Италия, Латвия, Литва и Полша, февруари 2006 г. Европейски общности, Люксембург, 2006 г., http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CC-06-006/EN/KS-CC-06-006-EN.PDF.

⁵ Departement des affaires economiques et sociales Division de statistique. Guide des statistiques du budget-temps: mesures du travail remunere et non remunere, asdf Nations Unies New York, 2007.

⁶ Вж. Стайков. З., 1973. Бюджетът на времето. „Партиздат“. София. Стайков. З. 1973. Свободно време и жизнено равнище. „Партиздат“, София. Стайков. З., 1979. Бюджетът на времето на населението от Ямболски окръг. Ямбол. Стайков. З., 1989. Изследвания на бюджета на времето. Издателство на БАН. София.

⁷ Вж. Н. Радев, Бюджет на времето според доходите, с. 255-270, в Сборник Социологията – от емпирията към теорията. Юбилеен сборник, посветен на 70 години от рождението на чл. кор. проф. д-р Атanas Атанасов, София, Академично издателство „проф. Марин Дринов“, 2010 г.; Н. Радев. Бюджет на времето на хората с увреждания. с. 169-183, в сборника Икономиката и социалната политика в условията на съвременната глобална криза, доклади от юбилейната научно-практическа конференция, посветена на 60-та годишнина от създаването на Икономическия институт на БАН, ГорексПрес, София, 2010.; Н. Радев, Budget of Time of the Rural Population. p. 240-253. Reinventing the Rural: Between Social and Natural, 2010. The Bulgarian Case, Scientific editor: Veska Kozuharova, Compiled by Galina Koleva, Editor for the edition: Angelina Ivanova, Reviewers: Stanka Dobrova, Emilia Chengelova, Translation of texts: Vladimir Vladov. ; Н. Радев, Бюджет на времето на селското население, с. 52-66. В сборника „Българското село – между романтиката и трезвата преценка“. 2009, София, Издателство „АЛЯ“; Радев. Н., 2007. Бюджет на времето на доброволците. В сб. Проблеми на социалната работа. Образование, практика, научни изследвания, София, ИК „КОТА“, с. 225-248.; Н. Радев. „Бюджет на времето и жизненни цикли на населението“, с. 573-599, в сборник на Научна конференция на тема: „Демографските процеси и работната сила в България“, 27-28.08.2008 г., София, организирана от Центъра за изследване на населението при БАН, Министерството на труда и социалната политика, Икономическия и социален съвет. София, 2009, с. 680.; Радев. Н., 2007. Бюджет на времето, УИ Стопанство – София, 340 с.; Радев. Н., 2007. Един живот изцяло отдаден на социологията. В сб. Село и туризъм, съставител Станка Добрева, редактор Веска Кожухарова-Живкова., с. 7-21; Радев. Н. 2005. Дженгър различия и социална работа. В сб. Социална работа с деца и семейства., София, ГорексПрес, с. 79-94.; Радев. Н. 2005 г. Свободно време и човешко развитие. сп. Икономика и управление, № 4. с. 69-79; Радев. Н. 1989. The Leisure Time of the Kasanluk Population (56-62). Time Use Studies World Wide. International Association for Time Use Research – Socio Consult Ltd, Sofia; Радев. Н. 1982. Реализацията на закона за икономия на време при строителството на зрелия социализъм. сп. Проблеми на труда, № 3, с. 19-31 и други.

провеждат най-малко едно национално или пилотно проучване за използване на времето, според дирекция Статистика на Организацията на обединените нации⁸.

2. Социология на бюджета на времето

Социологията като наука има своя „социологическа“ трактовка на времето. Контурите на социологическия подход в теорията на времето са очертани през 1937 г. в статията на П. Сорокин и Р. Мъртън „Социалното време: методологически и функционален анализ“⁹. В статията те са анализирани т.нар. социокултурно време, свързвайки го с определени социални изменения. Точката на измерване на времето се избира сред събития, социалната значимост – в зависимост от проблемите, преобладаващи в обществата. В резултат датите приемат културно, а не календарно значение – в зависимост от конкретната култура. Сорокин и Мъртън разглеждат социалното време като предпоставка за подреден, предсказуем и синхронизиран обществен живот.

Етапи на формиране на социологията на бюджета на времето: Първият етап на формиране на социологията на бюджета на времето започва в началото на XX век. Той се характеризира с дефиниране на предмета на науката. Изхождайки от факта, че социологията се занимава със социални отношения, предмет на социологията на бюджета на времето са отношенията между хората към времето (по повод на времето). **Класическата социология на времето е достижение на Емил Дюр-**

кейм.¹⁰ За Дюркейм времето е „социален факт“, еманация на колективния опит и социалната организация на обществото. То „се конструира“ социално. Времето обезпечава регулация на социалния живот, отразява ритъма на колективните действия и едновременно регулира тези действия.

Вторият етап на социологията на бюджета на времето стартира през втората половина на XX в. с **идеята за множественост на социалното време и с отношенията между различните форми на социалното време**. Той започва със системата от осем видове социално време, предложена от Ж. Гурвич, развил типология на социалното време в работа, публикувана на френски език през 1955 г. – „Социалните детерминизми и човешките свободи“¹¹, като идеята е развита и в книга на английски език „Спектър на социалното време“¹².

Хетерогенността на социалното време се състои от осем категории време в обществото. Именно Гурвич предлага тази схема от осем времена¹³: (1) време на дългата продължителност и на бавния ход, където миналото е проектирано в настоящето и в бъдещето; (2) време „измамлива привидност“ – времето, което под външността на дълга продължителност и на забавен ход, прикрива възможността за изненадващи и неочаквани кризи; (3) време на неравни пулсации между появата и изчезването на ритъм; (4) циклично време; (5) време в забавяне от себе си е времето, в което изтичането трябва да се очаква дълго, въпреки бъдещето, което се актуализира в настоящето, без да го предава ефективно; (6) време на редуване между забавяне

⁸ Пътеводител за създаването на статистика за еднократна употреба: Измерване на платения и неплатен труд, Организация на обединените нации Публикуване, продажба бр Е.04.XVII.7, Ню Йорк, Ню Йорк, 2004 г., параграф 5.

⁹ Sorokin P., Merton R., 1990. Social Time: A Methodological and Functional Analysis. The Sociology of Time. Ed. by J. Hassard. New York: St.Martin's Press., p. 56-66.

¹⁰ Durkheim, Emile 1915. The Elementary Forms of Religious Life, tr. J. W. Swain. London: Alien & Unwin

¹¹ Gurvitch G. Déterminismes sociaux et liberté humaine. Paris, 1955.

¹² Gurvitch G. The Spectrum of Social Time. Dordrecht – Holland: D.Reidel Publishing company, 1964.

¹³ Пак там, 45-47.

и ускоряване; (7) време в избързване пред себе си¹⁴; (8) взривно време на социална експлозия. През 1960-те г. статистиката и социологията започват да изучават социалното време. Разработват се понятията работно и извънработно, необходимо и свободно, обществено и лично организирано и т.н. време, както и тяхното разпределение и т.н. В тази традиция се е родил социологическият подход към времето: “Преди да стане предмет на общофилософско определение, социалното време да получи статус на социологическа категория”¹⁵. Реалността на бюджета на времето като форма на социално време и негова множественост днес се приема за даденост.

Третият етап в развитие на социологията на бюджета на времето обхваща 80-90-те г. на XX век. Той е свързан с **тенденцията към обединяване на различни направления в социологията на социалното време**. Примери са редица публикации, като: книгата на латвийския социолог Гајдис, В. 1986. “Время в социологических исследованиях”¹⁶; Стайков. З. 1989. Изследвания на бюджета на времето. Изд. на БАН. София.; Hassard J.1990. Introduction: The Sociological Study of Time.The Sociology of Time. Ed.by J.Hassard. New York: St. Martin's Press, p.1-18.¹⁷; научно-аналитичен обзор “Современные социологические теории социального времени”¹⁸; монографията на В. И. Болгов и В. г. Гуцу от 1993 г.¹⁹; Рагев. Н., 2007. Бюджет на времето, УИ Стопанство – София;

и др. Характерни черти на третия етап на социологията на бюджета на времето са засилване на центробежните сили (водещи до детайлизиране на темпоралната множественост) и на центростремителните тенденции (позволяващи да се говори за социология на бюджета на времето).

Днес в социологията съществува **умерен интерес към проблематиката на времето**. Той се забелязва в произведения, където се прави опит социалната реалност да се разглежда през призмата на времето, че “цялото време е социално”, както твърди Барбара Агам²⁰.

Английският социолог **Джонатан Гершуни** доказва необходимост²¹ от **нова социология на времето**. Според него, за да се разбере динамиката на съвременната икономика, е необходимо да се отдели равно внимание на платения и неплатения труд и на времето за потребление.

Бюджетът на времето се разглежда като форма на социално време. Той изучава начина на живот на населението и обхваща индивидуалното поведение на личността. БВ помага да се видят границите на дейностите и източниците на социална енергия – спестяването на човешко време. БВ свързва различни науки – биологични, технологични, природни, физически и социални, интегрира хора от различни специалности – социолози, икономисти, лекари, психолози, инженери, архитекти, юристи, педагози и други, за изучаване на БВ. **БВ има**

¹⁴ Пак там, р. 47.

¹⁵ Артемов, В. А. 1987. с. 9.

¹⁶ Гајдис, В. 1986. Время в социологических исследованиях: Методологические и методические проблемы. «Минтис», Вильнюс.

¹⁷ Hassard J.1990.Introduction:The Sociological Study of Time.The Sociology of Time.Ed. by J.Hassard.New York: St. Martin's Press, p. 1-18.

¹⁸ Современные социологические теории социального времени: Научно-аналитический обзор. 1993. Автор обзора П. Н. Фомичев, отв. ред. г. филос. н. Ю. А. Кимилев. “ИНИОН РАН”, Москва.

¹⁹ Болгов В. Н. , Гуцу В. г. Социология времени. Кишинев: Штиинца, 1993.

²⁰ Adam V. Time and Social Theory. Cambridge UK: Polity Press, 1990.

²¹ Гершуни, Джонатан. Институт социальных и экономических исследований, Университет Эссекса. 2000 Экономическая социология: либеральные рынки, социальная демократия и использование времени. Экономическая социология. Том 1, № 2, www.ecsoc.msses.ru

интердисциплинарен характер.

Бюджетът на времето е съвкупност от разходи на време за определен период, подредени хронологично или на основата на друг признак. Разходът на време се характеризира с: продължителност (минута, час и т.н.); интензивност (извършеното за единица време); качествена определеност (характер на дейността); равнище (сложност и ефективност на дейността).

БВ е единство от качествена и количествена страна. Социологическият подход към изучаване на качествена страна предполага разглеждане на основни характеристики на дейността на личността или на социалната група: цели и резултати; потребности и интереси, мотиви и предпочитания, мнения и оценки, ориентации и установки, социална среда, в която се осъществява дейността. **От количествена гледна точка БВ** се характеризира със структура, продължителност, последователност, съвместяване, разпространение, периодичност и други – в един или друг фонд на времето.

БВ се измерва със **система от показатели**, която включва: показатели за продължителност на разходите на време за едни или други дейности; показатели за структура на БВ – те характеризират дела на отделни видове дейности по отношение на общите разходи на време за денонощие; показатели за разпространение или за честота на едни или други видове дейности – определят се чрез съотнасяне броя на лицата, имащи в структурата на своя БВ един или друг вид дейност, към общия брой на изследваните лица; показатели за ритмичност, периодичност, последователност; показатели за едновременност.

Кои са предимствата на БВ? **Първо**, БВ дава обща теоретична характеристика на човешката дейност. **Второ**, БВ отразява количеството на човешката дейност по единен показател в различни социални структури (общество, социална група, лич-

ност). **Трето**, данните на БВ се образуват от два вида показатели: брой на дейности и продължителност, интензивност и други параметри на дейностите. Четвърто, БВ обособява еднородни действия като прояви на човешката дейност. **Пето**, в условия на ускорено развитие на социалните процеси и явления, на интензификация на производството, важно е определянето на тяхната едновременност с БВ. **Шесто**, БВ определя периодичността на социалните процеси и явления, на видовете дейност. Така се различават ежедневни, периодични и епизодични потребности.

3. Структура на бюджета на времето

Една от най-важните и слабо изследвани страни на социологическата теория на БВ е класификацията на неговите елементи. В литературата, посветена на БВ, са предложени редица класификации. Обаче достатъчно разработена система на основа на класификация все още няма, макар опити за създаването ѝ да се правят.

Целесъобразно е да се отделят като най-важни следните **основания за класификация на елементите на БВ**. **Първо**, целево предназначение (видове социални потребности). **Второ**, степен на необходимост или на свобода. **Трето**, социална форма на организация на дейността. **Четвърто**, колективност в използване на БВ. **Пето**, степен на рационалност и социална ефективност. **Шесто**, мястото на осъществяване. **Седмо**, степен на активност в два плана: първо, физическа, свързана с физическото развитие; второ, духовна, свързана с духовното развитие на личността.

Разностранната дейност на социалните групи и личностите изисква **съчетаване на различни основания за класификация**. За това е нужно да се съединят няколко едномерни класификации в многомерна класификация. И поради това една от най-важните задачи на социологията на БВ

е разработването на система от основания за класификация на БВ, която ще повиши научната обоснованост на моделите на БВ, използвани в социологическите изследвания.

Съществуват различни класификации на бюджета на времето. Този въпрос е дискуссионен и зависи от критерия при изследване, целите, обекта на изследване и т.н.

4. Модели на използване на времето

Социолозите и икономистите отдавна се интересуват от въпроса как и защо хората разпределят своето време между различни дейности.

Първият макроикономически модел за използване на времето е предложен през 1960-те години от лауреата на Нобелова награда по икономика **Гари Бекер**²². В модела на Бекер индивидът извлича полезност не само от стоките и услугите, но и от дейностите. Полезността изисква не само разходи на пари за придобиване на стоки, но и разходи на време (което би могло да се изразходва за получаване на доход). Колкото по-дълго индивидът работи, толкова повече пари може да спечели, но толкова по-малко време остава, за да ги харчи. Индивидът едновременно взема решения за работа, за потребление на стоки и услуги, за разпределение на свободното време така, че да постигне максимална полезност. Свободното време се разглежда като агрегат на почивкови дейности, а разходите за потребление като агрегат на стоки и услуги.

Аксиомата на Бекер е, че в условия на времево ограничение потребителят ще се стреми да максимизира своето благосъстояние. То представя различни комбинации между работа (получаван доход) и почивка при фиксирано общо разполагаемо време. Двете потребителски блага, между които гражданинът избира, се измерват съответно: доходът – в парични единици, а по-

чивката – в часове. Ако той потребява максимално количество почивка (168 часа за една седмица), ограничението е доходът, който ще получи, независимо дали работи или не (доходи от социална помощ, наем, рента, лихви, дивиденди). И обратно. Ако той работи максимално, ограничение е свободното време, необходимо за релаксация и за възстановяване на неговата работоспособност. Между двата екстремума са разположени всички възможни комбинации от двете блага.

При прилагане на модела съществуват редица ограничения. **Първо:** изборът коя част от населението да се изследва е въпрос, на който следва да отговори методологията на изследването. **Второ:** непознаване на данъчната система. При липса на знание за данъчното задължение гражданите може да направят избор в полза на повече работа, отколкото биха желали, ако са запознати с облагането на дохода. **Трето:** ограничения при избор на количеството работно време. За повечето професии то е ограничено в определени граници. **Четвърто:** измерване на работните усилия. Все още не е разработен коректен метод, обобщаващ всички трудовите усилия. Затруднения ражда и непазарната работа в гома. **Пето:** измерване ръста на работната заплата. Формулировката за пределен ръст на дохода, реализиран на работа, е самостоятелен проблем за теоретично изследване.

Принципното решение на избора между работа и почивка е свързано с вертикални и хоризонтални преходи от работно към свободно време и обратно. Важно е да се подчертае, че производството и потреблението имат общи времеви граници. Тъй като БВ на индивида или обществото е ограничен, изменението на производството и потреблението е въпрос на структурни промени между тях. Поради това БВ –

²² Becker, G. 1965. A Theory of the Allocation of Time, Economic Journal, Vol.75, pp. 495 - 517.

като съвкупност на разходите на човешко време, е идеален модел, в който се изразяват всички страни на индивидуалния и общественния възпроизводствен процес.

Основният социологически проблем е развитието на общественния труд. Прогресът на човечеството е прогрес на общественния труд. Синтетичен показател за развитие на обществото е масата обществен труд, изразходвана средно от едно лице от населението за един среден човешки живот²³. В първобитнообщинния строй дялът на общественния труд в агрегатния БВ на населението е заемал по-малко от 1 на сто. В робовладелския строй трудът е 2-3 на сто от агрегатния БВ на населението. Във феодалното общество фондът на работното време в агрегатния БВ достига 4-5 на сто. Днес в развитите капиталистически страни 10-15 на сто от агрегатния БВ се заемат от обществен труд. Следователно с прогреса на обществото все по-голяма част от живота на човека е заета с обществен труд.

Историческа задача на човечеството е да развива общественния труд. Три са факторите за увеличаване масата обществен труд: продължителен трудов живот на хората; масово включване на населението в обществен труд; разнообразни форми и средства на допълнителен труд на заетото население.

Нарастването на свободното време изисква увеличаване на работното време, без което не могат да се осигурят материална база, кадри и средства за неговото обезпечаване. Всеки час допълнително свободно време изисква у нас 0,60 часа допълнително работно време²⁴. Това поставя в нова светлина проблема за съотношението между работно и свободно време. Нужно е свързване и допълване на основните човешки дейности. Едновременно увеличаване на работ-

ното и свободното време е тенденция на общественото развитие.

5. Фактори, които влияят върху бюджета на времето

Върху структурата и величината на БВ в нашата страна са действали **много и най-разнообразни фактори**, засягащи структурата и динамиката на БВ.

Към първата група основни социални фактори се отнасят:

Първо. Преход от шестдневна към петдневна работна седмица. Той довежда до значими трансформации в БВ: намаляване на работното време на населението, довело до увеличаване на домашния труд и намаляване на свободното време и времето за физиологични потребности (време за сън).

Второ. Интензивен процес на урбанизация. Неговите проявления са: увеличен дял на градското население; териториална подвижност на населението /външна, вътрешна и маятникова миграция/; изменения в отрасловата заетост, които внасят изменения в структурата на БВ.

Трето. Изменения в демографската структура на населението (тенденция към застаряване, ниска раждаемост, съжителство на млади хора без брак, голям брой самотни майки, намаляване броя на членовете на семейството и групи) са фактор за промени в БВ.

Четвърто. Научно-техническа революция. Важна характеристика на БВ на населението е наличието на паралелни, съпътстващи, второстепенни дейности, които достигат до над 500 мин. среднодневно на едно лице. Развитието на паралелните дейности като средство за интензификация на човешката активност е резерв за обогатяване на личността и обществото, което намира реализация благодарение на научно-техническия прогрес.

²³ Стайков, З. 1989. Изследвания на бюджета на времето. Издателство на БАН, София, с. 143-145.

²⁴ Стайков, З. 1989, с. 148.

Пето. Осъществяваният 23 години преход от централно регулирано стопанство към пазарна икономика внася радикални промени в характера на икономиката и социалната сфера, в социално-икономическото развитие, които влияят върху бюджета на времето на личността, социалните групи и цялото население. Новото явление – безработицата на значителни части от трудоспособното население, емиграцията в чужбина на предимно младо, образовано и интелигентно население, променят структурата и съдържанието на БВ на населението.

Шесто. Съществен фактор за оптимизиране структурата на БВ е **ролята на държавата** за създаване на материални условия за неговото използване, изработване на нормативна база за регулиране на човешката активност, за култивиране образци на поведение за населението и за социални групи и общности, разработване на модели и прогнози на БВ на населението.

Седмо. Изключително влияние върху структурата и динамиката на БВ оказва **процесът на глобализация**. Революцията на информационните технологии въведе нов вид общество – мрежово. То се характеризира с процес на събиране, обработка и използване на огромен обем информация; радикални промени в съдържанието на труда; мрежова организация на труда; гъвкавост и нестабилност на работата; индивидуализация на труда; трансформиране на материалната основа на живота, пространството и времето. С революцията в комуникациите се реализират процеси на компресия на времето и пространството²⁵. Възможността за глобално и незабавно движение на информация и капитали променят

възприятията за време и пространство.

Символичната мултимедийна среда създава „култура на реална виртуалност“: система, в която материалното и символично съществуване на човека е потопено в свят на виртуални представи, които формират основната част от индивидуалния опит, а това трансформира личностния времево-пространствен континуум²⁶. Фундаменталните проблеми на човешкия живот придобиват глобални мащаби. Въпреки нарастващата икономическа и културна зависимост глобалният ред изобилства от социални неравенства, които намират проявление в дисбалансите между работното и свободното време на различни социални групи и общности на населението.

Втората група фактори, които оказват влияние върху БВ, са индивидуалните демографски характеристики на личността.

Първо. Факторът пол оказва съществено влияние върху БВ. Анализът на този фактор върху БВ показва рязък различия между двата пола. Различна е картината на времето, което двата пола отделят за трудова дейност, носеща им доходи. Значими различия между двата пола се наблюдават във времето за грижи за домакинството. Посочените различия в дневния ритъм на мъжете и жените дават отражение върху свободното време, с което разполагат представителите на двата пола.

Второ. Факторът възраст влияе върху начина на използване на БВ на българското население. Особено значими са различията по отношение на трудова активност и заетост; грижи за домакинство; свободно време; доброволна работа; пътуване и други.

Трето. Образователният фактор из-

²⁵ Дефинирането на глобализацията като компресия на времето и пространството идва от Harvey D. The Condition of Postmodernity, Oxford: Basil Blackwell, 1989 и Giddins A. The Consequence of Modernity, Cambridge: Polity, 1990. Много преди тях обаче, още през 1964 г., Маршал Маклюън първ подхваля идеята за компресия на времето и пространството под влияние на комуникационната революция. (Вж. McLuhan M. Understanding Media, New York: New American Library, 1964).

²⁶ Вж. Castells Manuel. The Rise of the Network Society: Massachusetts: Blackwell Publishers, 1996.

рае двояка роля в социалния механизъм, който определя използването на БВ. Образованието опосредства действието на други фактори. Като система от знания и норми образованието притежава самостоятелност спрямо други фактори. Заедно с това трябва да се отбележи, че измененията в образованието често са неотделими от промените, породени от възрастта.

Четвърто. Признакът семейно положение оказва влияние върху разпределението на ролите в домашните работи. Различията между семейните роли на съпругата и съпруга е основа на битово неравенство между жените и мъжете.

Пето. Факторът доход оказва влияние върху БВ в следните направления. При изследване на фактора доход – на данните за средния доход на глава от семейството, се открива важно място. Домашният труд е своеобразен заместител на паричен доход. Колкото е по-нисък доходът, толкова повече време се отделя за грижи за дома, за да може в натурална форма да се компенсира недостигът от парични средства. Продължителността на домашния труд се отразява върху размера на свободното време. Обратно, високият доход облекчава ползването на услуги, намалява времето за домашния труд и освобождава време за по-възвишена дейност. Главните различия в семействата с висок доход са намаляване на домашния труд и нарастване на времето за четене, гледане на телевизия и учение.

Шесто. Етническият фактор за пръв път е изследван в националното представително изследване на БВ през 2002 г. Анализът показва съществени различия по отношение на заетостта, която е най-висока при българската етническа група (по-висока от средната); при грижите за домакин-

ството; при свободното време и други.

Седмо. Размерът на населеното място на изследваните също оказва влияние върху използване на БВ на българското население. Това влияние е значимо върху: време за заетост; неформална заетост; време за учение; грижи за домакинството; свободно време; време за пътуване и други.

Анализът на данните от четирите²⁷ национални представителни изследвания на БВ на българското население през последните тридесет години са доказателство за **гигантски трансформации** в бюджета на времето на българите. Те очертават няколко основни тенденции: значително намаляване на времето за заетост в общественото производство, в резултат на което огромна част от българското население се оказва “излишна” за обществото. През годините на прехода безработицата е индикатор за твърде неясни цели на прехода и за неефективност от него. Радикално нараства дялът на свободното време на населението, съпроводено едновременно с едностранно и неефективно използване, което намира проявление в голям относителен дял на времето за гледане на телевизия, намаляване на времето за учене и за четене и други. Голям е относителният дял (със слабо изразена тенденция към намаляване) на времето за домашен труд. Тук се проявяват най-съществено гжендър различията, които водят до “двоен” работен ден на българската жена, до възникване на напрежение между нейните социални роли и професионална кариера.

Публикуваме и данните от петото национално представително изследване на БВ, проведено през 2010-2011 г. – за сведение.

Статии

Таблица 1. Бюджет на времето на населението по основни дейности в периода 2009 – 2010 г., в минути в денонощие

Основна дейност	Средно на участващо лице-часове			Дял на участващите в дейността-%		
	Общо	Мъже	Жени	Общо	мъже	жени
Лични грижи	732	738	726	100.0	100.0	100.0
Заетост	426	431	425	32.9	38.5	28.0
Обучение	320	319	320	6.0	6.2	5.9
Домакинска работа	212	149	264	87.6	78.9	95.0
Доброволна работа и помощ	128	127	128	5.1	5.0	5.3
Свободно време	258	275	243	98.2	98.4	97.9
Пътуване	68	69	67	79.0	84.1	74.6
Некласифицирани	23	22	23	4.3	4.6	4.1

Източник: НСИ

Таблица 2. Бюджет на времето на населението в България по пол. Структура на времето на едно анкетирано лице за едно денонощие (в проценти)

№	Дейности	Години	Всичко	Мъже	Жени
1.	Сън	1970-1971	40.6	41.0	40.3
		1976-1977	39.8	39.9	39.8
		1988	38.5	38.3	38.8
		2001-2002	40.2	40.0	40.4
2.	Други лични грижи	1970-1971	8.3	8.1	8.2
		1976-1977	8.3	8.3	8.3
		1988	8.3	8.4	8.0
		2001-2002	11.0	11.4	10.7
3.	Заетост	1970-1971	14.2	18.2	10.8
		1976-1977	13.8	16.9	11.0
		1988	13.8	16.3	11.7
		2001-2002	7.8	9.2	6.5
4.	Учение	1970-1971	3.5	3.6	3.3
		1976-1977	3.0	3.3	2.8
		1988	2.9	3.1	2.8
		2001-2002	1.9	2.1	1.9
5.	Грижи за домакинството	1970-1971	16.7	11.8	21.1
		1976-1977	16.4	11.7	20.8
		1988	14.3	8.8	19.4
		2001-2002	15.3	10.6	19.5

Таблица 2. (продължение)

6.	Свободно време	1970-1971	12.4	12.2	12.6
		1976-1977	13.8	14.2	13.2
		1988	17.2	19.6	14.9
		2001-2002	20.1	22.6	17.9
7.	Пътуване	1970-1971	4.4	5.1	3.8
		1976-1977	4.9	5.6	4.2
		1988	5.0	5.6	4.4
		2001-2002	3.7	4.2	3.2
	Общо	1970-1971	100.0	100.0	100.0
		1976-1977	100.0	100.0	100.0
		1988	100.0	100.0	100.0
		2001-2002	100.0	100.0	100.0

Източник: НСИ. Преброяване на населението, жилищния фонд и земеделските стопанства през 2001. Том 6. Извадкови изследвания. Книга 7. Бюджет на времето на населението, София, 2005, с. 29.

Сравнителният социологически анализ на БВ на българското население позволява да се направят **следните изводи. Първо.** Относителният дял на времето за сън се запазва на приблизително еднакво ниво (около 40%). **Второ.** Времето за лични грижи бележи тенденция към увеличение от 8.3 на 11.0%, или с 32.5%. **Трето.** Времето за заетост се променя драстично – то намалява от 14.2 на 7.8%, или на 54.9%. **Четвърто.** Делът на времето за учение радикално намалява – от 3.5% на 1.9%, или на 54.3%. **Пето.** Делът на времето за грижи за домакинството отбелязва намаление, макар и минимално – от 16.7% на 15.3%, или на 91.6%. **Шесто.** Най голяма е динамиката в свободното време, неговият дял нараства от 12.4% на 20.1% , или със 162.1%. **Седмо.** Времето за пътуване отбелязва намаление от 4.4% на 3.7%, или на 84.1%.

Тези данни очертават радикални промени (както в положителна, така и в отрицателна посока) в БВ на българското население. Промените са резултат от глобални социални процеси като преход от централизирано планово стопанство към

пазарна икономика, преход от шестдневна към петдневна работна седмица; социална мобилност на населението; поява на нови социални явления като безработица и ниска трудова заетост; демографски процеси, които водят до радикална промяна в демографската структура на населението (застаряване на населението, увеличаване на лицата над трудоспособна възраст и намаляване на тези в трудоспособна възраст, увеличаване на градското население) и други.

Получената информация за начина на живот и за ежедневно поведение на българското население може да послужи в дейността на държавни институции, на органите за социално управление за решаване на редица икономически и социални проблеми.

Когато се използва един и същ вид класификация и групиране на дейностите, става възможно образуване на **нов тип БВ – бюджет на разликите**. Той показва как, съпоставяйки два еднакви по обем елементи на БВ, се получава нов тип бюджет, който разкрива с колко разходите на време в единия бюджет са по-големи или по-малки

Статии

от аналогичните разходи на време в другия. Единият бюджет се приема за базисен, а другият – за сравнителен. С интегралните БВ се измерват величината и динамиката

на различията, те показват и причините за тези различия. Нека разгледаме един интегрален БВ, получен от анализирания изследвания в нашата страна.

Таблица 3. Интегрален БВ на населението на България по пол за 2001 г. (база 1970/1971 г.) – в минути

Групи дейности	Р България	Мъже	Жени
Сън	-5	-14	+1
Други лични грижи	+39	+47	+36
Заетост	-93	-130	-61
Учение	-22	-22	-20
Грижи за домакинството	-20	-17	-24
Свободно време	+112	+150	+77
Пътуване	-11	-14	-9
ОБЩО	+151	+197	+114

Източник: По данни от НСИ, преизчислени от автора

Какви изводи могат да се направят от този интегрален Бюджет на разликите? На пръв поглед промените изглеждат минимални, но като се вземе предвид, че става дума за един среден ден от цялото население, то 151 минути промени в БВ на България означават около 7.3 млрд. часа годишно. Намалението на платената работа с 93 минути означава 4.5 млрд. часа годишно. Най-голяма е динамиката на свободното време на населението – 112 минути в БВ на България, което означава 5.4 млрд. часа годишно повече свободно време. Други лични грижи нарастват с 39 минути в БВ на България, което означава 1.9 млрд. часа годишно. Времето за учение в БВ на България намалява с 22 минути, което означава намаление с над 1 млрд. часа годишно. Времето за грижи за домакинството в БВ на България намалява с 20 минути, което означава почти 1 млрд. часа годишно. Времето за пътуване в БВ на България намалява с 11 минути, което означава около 500 млн. часа годишно по-малко. Прави впечатление че има промени и в най-нееластичната дейност – време за сън, което за 30 години намалява с 5 минути в БВ на България, което означава около

240 млн. часа годишно по-малко.

6. Направления за използване на бюджета на времето

На сбирка на Международната група *Бюджет на времето и социални дейности* с участие на изследователи от 14 държави – Англия, САЩ, Финландия, Канада, Белгия, Норвегия, Италия, Швеция, Германия, Чехия, Австралия, Унгария, Япония и **България**, състояла се в Будапеща през 1988 г., бе взето решение за учредяване на *Международна асоциация за изследване използването на времето*. На тази сбирка се обсъждат и приемат редица **полеми за приложение (използване)** на изследванията на БВ: за изграждане инфраструктура на свободното време; за градско планиране, което ще помогне да се узнае локацията на дейностите на гражданите, които изискват контакти, пътуване и общуване; за анализ на потребителското поведение; за измерване и оценка на неплатения труд (домашна работа и работа на доброволци) и съставяне на сметки за производство в домакинството; за определяне нуждите на възрастните хора и грижи за децата; за

Статии

разделение на труда по пол; за неформална и семейна (домашна) икономика; за социално смятане, социални индикатори на качеството на живот; за изследване начина на живот на населението; за междутемпорални и интернационални изследвания и групи. Тези насоки имат значение за по-нататъшните изследвания на социалните проблеми на българското общество с помощта на БВ.

Целите на хармонизираното европейско проучване на използването на времето /HETUS²⁸ дават представа за научните и приложните интереси: принос за подобряване националните сметки; участие в изготвяне на политики за използване на времето; принос за формулиране на полово и семейна политика; принос за формулиране на политика за възрастните граждани; предоставяне на данни за еднокдневни екскурзии и за обща транспортна политика на пътническия транспорт и туризма; осигуряване на доказателства за участие в културни и развлекателни дейности. Почти същите изследователски интереси могат да се видят в националните научноизследователски програми за употреба на времето.

Заклучение

Проблемът за използване на времето в научната литература се разглежда в **две концепции** – на алокацията и на дисциплината. Разработването на тези концепции е свързано с имената на Гари Бекер и Мишел Фуко. **Теорията за алокация на времето**, ползваща се с популярност сред икономисти, акцентира върху проблема за избора и вземане на решения от индивида. **Концепцията за дисциплина на времето**, използвана от социолози, подчертава ролята на принудата, отношенията на власт и контрол в обществото. Тези две концепции не са взаимно изключващи се, а взаимно допълващи се.

Бюджет на времето

Във всички общества и епохи, от древността до наши дни, **структурата на използване на времето на индивидите се е определяла от едновременно действие на два фактора** – свободно вземане на решения от индивидите и външна принуда (природна или социална).

Отношението към времето като ресурс, осъзнаването на неговата ценност варира под влияние не толкова на исторически, колкото на **социални параметри**. Във всички епохи, от античността до наши дни, то е зависело от занятията и дейностите на индивида, от принадлежността му към един или друг социален слой, от особеностите на личността. Във всички времена и епохи хората, занимаващи се с умствен (а още повече с интелектуален) труд, по-високо са ценели своето време, в сравнение с хората, занимаващи се с физически труд или със стандартизирани видове дейности.

Проблемът за ценността на времето има и **икономически аспекти**. Ценност може да притежава ограничен ресурс, който е икономическо благо. Ценността на икономическото благо се определя от неговата алтернативна стойност. Първият, приложил концепцията за алтернативна стойност за оценка на времето, е Б. Франклин, измислил израза “Времето е пари”. Ценността на времето го нарежда в икономическите блага, т.е. в ограничените (дефицитни, редки) ресурси. От икономическа гледна точка промяната в отношението към времето е станала, когато времето се възприема като производителен фактор. Така времето придобива рядкост, в съвременните общества рядкостта на времето не отстъпва на рядкостта на парите, понякога дори я превъзхожда.

Времето е активен фактор на развитие. Социалното време се сътворява от творчески субект, организиращ дейност за постигане на определена цел и създа-

28 Евростат (2000).

Статии

Ващ нов процес с особен ритъм на развитие. Всички тези моменти определят ветрилото от смисли, които човечеството е дало на времето.

Литература

1. Кастелс. М. 2004. Възходът на мрежовото общество. Издателска къща „Лик“. София.
2. НСИ. Изследване на бюджета на времето на населението в периода 2009-2010 г. (Основни резултати), 2011.
3. Пътеводител за създаване на статистика за еднократна употреба: Измерване на платения и неплатен труд, Организацията на обединените нации, Публикуване, продажба, бр. Е.04.XVII.7, Ню Йорк, Ню Йорк, 2004 г., параграф 5.
4. Рагев. Н. 2007. Бюджет на времето на доброволците. В сб. Проблеми на социалната работа. Образование, практика, научни изследвания, София, ИК „КОТА“, с. 225-248.
5. Рагев. Н., 2007. Бюджет на времето, УИ „Стопанство“, София.
6. Рагев. Н. 2007. Един живот изцяло отдаден на социологията. В сб. Село и туризъм, съставител Станка Добрева, редактор Веска Кожухарова-Живкова., с. 7-21.
7. Рагев. Н. 2005. Джендър различия и социална работа. В сб. Социална работа с деца и семейства., София, ГорексПрес, с.79-94.
8. Рагев. Н. 2005 г.Свободно време и човешко развитие. сп. “Икономика и управление”, № 4. с. 69-79.
9. Рагев. Н. 1989. The leisure time of the Kasanluk population /56-62/.Time use studies world wide. International assosiation for time use research-Socio Consult Ltd, Sofia.
10. Рагев. Н. 1982, Реализацията на закона за икономия на време при строителството на зрелия социализъм. сп. Проблеми на труда, № 3, с. 19-31.
11. Стайков. З. 1973. Бюджетът на времето. „Партизгат“. София.
12. Стайков. З. 1973. Бюджетът на времето. „Партизгат“. София.
13. Стайков. З. 1973. Свободно време и жизнено равнище. „Партизгат“, София.
14. Стайков. З. 1979. Бюджетът на времето на населението от Ямболски окръг. Ямбол.
15. Стайков. З. 1989. Изследвания на бюджета на времето. Издателство на БАН. София.
16. Сравнимо време, използвано в статистиката. Основни резултати за Испания, Италия, Латвия, Литва и Полша, февруари 2006 г. Европейски общности, Люксембург, 2006 г., съгласно: http://err.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CC-06-006/EN/KS-CC-06-006-EN.PDF.
17. Гершуни, Джонатан. Институт социалных и экономических исследований, Университет Эссекса. 2000 Экономическая социология: либеральные рынки, социальная демократия и использование времени. Экономическая социология. Том 1, № 2, www.ecsoc.msses.ru
18. Becker. G. S. 1981. A Treatise on the Family. Harvard: Harvard University Press. Becker. G.S. 1965. A Theory of the Allocation of Time // The Economic Journal. Vol. 80. p. 493 - 517.
19. Comment se répartit le temps des Européennes et des Européens? Statistiques en bref POPULATION ET CONDITIONS SOCIALES 4/2006 Auteur Christel ALIAGA.

20. Comparable Time Use Statistics. National Tables from 10 European Countries, February 2005.
21. Comparable Time Use Statistics. Main results for Spain, Italy, Latvia, Lithuania and Poland, February 2006.
22. Departement des affaires economiques et sociales Division de statistique. Guide des statistiques du budget-temps: mesures du travail remunere et non remunere. Nations Unies New York, 2007.
23. Dumazedier. J. 1983. Analyse critique du livre "Révolution du temps choisi" dans la Revue française de sociologie et contribution. "Temps choisi et loisir" dans 2 volumes théoriques consacrés par la Revue "Temps choisi" à la révolution du temps choisi.
24. Dumazedier. J. 1984, Animation socioculturelle, nouveau mode de contrôle social, in Spettacolo, 2, Rome.
25. Guidelines on Harmonised European. Time Use surveys, 2004.
26. Harmonised European Time Use Surveys 2008 Guidelines Methodologies and Working Papers Luxembourg: Office for Official

- Publications of the European Communities, 2009. ISBN 978-92-79-07853-8 Cat. No. KS-RA-08-014-EN Theme: Population and Social Conditions. Collection: Methodologies.
27. Harmonised European Time Use Surveys 2008. Guidelines Eurostat © European Communities, 2009.
28. Harvey. D. The Condition of Postmodernity, Oxford: Basil Blackwell, 1989, and A. Giddins. The Consequence of Modernity, Cambridge: Polity, 1990.
29. How Europeans Spend their Time Everyday Life of Women and Men, Data 1998-2002, 2004.
30. How Women and Men Spend their Time. Results from 13 European Countries, Christel Aliaga & Karin Winqvist, Statistics in focus POPULATION AND SOCIAL CONDITIONS THEME 3. 12/2003.
31. Schultz. T. 1971. Investment in Human Capital.- N.Y.
32. Statistics Finland Metadata of Applied Survey Methods, METADATA.
33. Time Use at Different Stages of Life. Results from 13 European Countries, July 2003.